

ESCRITURA COMO RENUNCIA. AS TRADUCIÓNS DE JOSÉ ÁNGEL VALENTE

Manuel Fernández Rodríguez

I. E. S. Fontem Albei, A Fonsagrada, Lugo

Resumo

O labor creativo desenvolvido no terreo lírico, ensaístico e narrativo, polo poeta ourensán José Ángel Valente (Ourense 1929 - Xenebra 2000) atopa unha continuación na súa faceta de tradutor, que serve como interlocutor nun diálogo estético, ideolóxico e vital. Este artigo pretende traxer algúns dos fundamentos ideolóxicos que subxacen na elaboración das versións literarias realizadas por Valente e que comunican, a xeito de veas ocultas, a palabra allea coa propia. As formas específicas da tradución valentiana, os temas dominantes, os autores e obras elixidos sérvenlle como guía ó lector para coñecer e recoñecer os procedementos da palabra poética no sentido máis rigoroso desta, a súa continuidade e duración na forma de múltiples confluencias de sentido e forma que Valente se limita a desvelar.

Palabras clave: Tradución literaria; Ideoloxía; Valente

Abstract

The creative labor developed in the lyric and prose (narrative and essay) areas, by the galician poet José Ángel Valente (Ourense 1929 - Geneva 2000) finds a continuation in his work as a translator, that serves as a speaker in an aesthetic, ideological and vital dialogue. This article intends to trace some of the ideological bases that underlie the elaboration of the literary versions accomplished by Valente and that communicate, as a hidden stream, the foreign word with the one's own. The specific forms of the Valentian translation, the dominant topics, the authors and works selected serve as a guide to the reader, allowing us to know and recognize the procedures of the poetic word in its most rigorous sense of this, its continuity and duration in the form of multiple sense and form confluences that Valente barely reveals.

Key words: Literary translation; Ideology; Valente

Dabondo coñecidos son os problemas que suscita a translación dun texto dunha lingua a outra. A fidelidade ó sentido e á forma e, sobre todo, á unidade resultante da unión de ambas caras do signo, son obxectivos raramente alcanzables na súa totalidade. Se isto é certo no caso das traducións máis pragmáticas, que se poden cingir á literalidade con maior facilidade, éo

moito máis, obviamente, se nos atopamos diante dun texto literario, sobre todo se pertence á lírica, onde se verifica como en poucos outros lugares o feito de que a suma dos significados parciais dos signos poéticos non equivale ó sentido global e total do texto. Poderíase dicir, xa que logo, que toda tradución vén ser unha reactualización dun proceso creativo orixinario, posto que no tradutor deben confluír amalgamadas as figuras do lector e do creador, decodificando o sentido xeral do texto e dándolle unha forma necesariamente diferente que leve aparelado un sistema de designacións equivalente.

Este problema aínda se complica —ou enriquece— máis, cando resulta que o tradutor é así mesmo un creador, é dicir, un lector e autor especializado, imbuído do mundo semántico lírico. Este é o caso do poeta ourensán José Ángel Valente. É xa coñecida a súa continua dedicación ó mundo da tradución, tanto dende un punto de vista profesional como, sobre todo, en tanto que tradutor e versionador de grande cantidade de poetas de tódalas épocas e linguas. Mesmo incluso na súa faceta ensaística é posible atopar moi numerosas alusións a problemas e conceptos lingüísticos que teñen que ver coa expresión lingüística e máis estritamente a poética, a esencialidade da linguaxe, a pragmática da comunicación e a súa problemática histórica ou a poesía como transcendencia e busca dunha realidade ulterior manifestada, precisamente, na linguaxe —ou na súa ausencia—, todos eles motivos intimamente relacionados co proceso re-creador que é a tradución. Sirvan, para o caso, algúns dos ensaios do libro *Variaciones sobre el pájaro y la red* (1991) ou mesmo do máis actual *La experiencia abisal* (2004).

Tense sinalado, mesmo por parte do propio autor, a importancia de certas tradicións literarias, fontes, influencias e confluencias para a conformación da propia obra poética e, máis amplamente, para a escrita da súa produción literaria. Mesmo se ten asegurado que, no caso de lecturas en linguas estranxeiras, quizais foi anterior en Valente a tradución de textos alleos que a escritura dos propios (cfr. Strien, 1994); dende logo, o que si é seguro é que se tratou dunha actividade que compaxinou durante toda a súa vida coa creación, como demostra a abundancia de textos traducidos e tamén intertextualizados.

En realidade, como vimos suxerindo, esta específica labor tradutora quizais non sexa facilmente discernible do que é a escritura da propia obra valentiana. Foi sinalada en diversos estudos a importancia do elemento intertextual, das referencias culturais e literarias, na elaboración da obra lírica e narrativa do autor, considerado, neste sentido, un escritor culto que asimila, se ben lonxe do culturalismo estético, as achegas occidentais e orientais máis importantes. En realidade sería sinxelo atopar variados exemplos de textos valentianos, tanto líricos coma en prosa, nos que poder indicar un hipotexto literario que en ocasións o propio autor se preocupa de destacar e, en non poucos casos, se limita a transcribir mediante un procedemento intertextual de transformación semántica, cambiando o texto orixinal de contexto, pero sen reali-

zar alteracións textuais máis alá do propio cambio de idioma. Dito doutro xeito, estas traducións, inseridas nos distintos libros de Valente, forman parte, de feito, da súa obra, en forma de citas ou versións. Sería tarefa case imposible nun contexto coma este a de tentar analizar un por un os casos indicados, nos que deberían aparecer nomes e obras tan heteroxéneos como os de Maquiavelo, Rosalía de Castro, Claude McKay, Catulo, Hitler, Homero, Antonin Artaud, Ishikawa Takuboku, Paul Celan, Drummond de Andrade, Edgard Allan Poe, Fernando Pessoa, Michel Leiris, Witold Gombrowicz, Emmanuel Levinas, Goethe, ou incluso tradicións populares hindús, africanas, amerindias ou europeas, entre moitísimas outras posibilidades. Por cinguirnos, a xeito de exemplo, a unha parcela da produción valentiana cuantitativamente reducida —aínda que perfectamente equiparable en canto a calidade literaria e esixencia creativa ó resto dos seus escritos— como é a narrativa¹, subxacen en distintos niveis de latencia e en formatos intertextuais que van dende a imitación á transformación², obras e autores tan diversos como Homero e a *Odisea*, os poemas metafísicos de John Donne, lendas folclóricas celtas, os escritos mántico-filosóficos de Heráclito, a *Biblia*, a *Divina comedia* de Dante, a prosa histórica de Alfonso X, Cervantes, mitos tribais bantús dos Ba-Ila de Rodesia e Zimbabwe, os relatos do cubano Calvert Casey, o teatro de Esquilo e as obras de Hesíodo, a literatura pedagóxica do padre Rivadeneira e Quintiliano, a lírica amorosa de Catulo, as *Upanishads* hindús, e moitas outras igualmente heteroxéneas.

Non ofrece tanta complicación cuantitativa, porén, a referencia e análise das versións propiamente ditas, así consideradas polo autor, publicadas de xeito disperso en diversos medios durante máis de corenta anos e finalmente recompiladas no volume *Cuaderno de versiones*, aparecido en 2002.

Tal e como explica o profesor Claudio Rodríguez Fer na introdución deste libro, dando conta tamén da historia editorial dos poemas, o proceso de tradución de Valente supera o carácter mecánico da versión dunha lingua a outra, para entrar no terreo da creatividade ó establecer un diálogo e un proceso de coñecemento e recoñecemento da poética propia no texto alleo e, incluso, en casos non demasiado illados, unha apropiación (Rodríguez Fer, 2001: 7-8). Daquela, non cabe dúbida de que, previo a esa tradución, existe un movemento de aproximación e de identificación do poeta-tradutor co poeta-traducido, motivo polo que, necesariamente, deberemos falar de equivalencias expresivas, conceptuais e, esencialmente, poéticas entre Valente e os diversos poetas obxecto da súa atención.

---

¹ Representada polos volumes *Número trece* (1971), *El fin de la edad de plata* (1973) e *Nueve enunciaciones* (1982), finalmente recompilados e agrupados en *El fin de la edad de plata seguido de Nueve enunciaciones* (1995), que recolle un total de corenta e catro relatos breves.

² Segundo a terminoloxía empregada por Gérard Genette (1989) para aludir ás diferentes relacións que se poden establecer entre hipotextos e hipertextos literarios.

Pero tamén é imprescindible enfocar a cuestión das traducións dende un punto de vista menos estético e individual e máis no que ten que ver coa dimensión social da literatura. Xa en 1954, nun artigo que acompañaba a unha das primeiras versións que publica o autor ourensán, neste caso a do poema “Incontro” de Eugenio Montale, concibía o proceso da tradución como un vínculo creativo e necesario, xa non só no nivel individual da creación, senón incluso no colectivo das relacións culturais e, así, afirma que:

Tal vez, a pesar de todo ello, la figura del poeta italiano no resulte demasiado familiar para el lector español. La labor de traducción que Oreste Macrì ha realizado en Italia con respecto a nuestra poesía actual no ha encontrado todavía paralelo entre nosotros. Pienso en los viejos caminos que la tradición literaria recorrió de Italia a España y en nuestro desconocimiento actual (...) (Valente 1954: 31).

Deste xeito, quizais deberíamos empregar o termo de apropiación ou versión cando nos referimos ó proceso creativo ou re-creativo que se presenta neses casos, e probablemente sería máis adecuado, dado o seu carácter útil, empregar o de tradución cando aludimos á dimensión social da translación literaria. Precisamente, entendemos que é na intersección de ambas dimensións onde debemos situar a clave do labor valentino. Referímonos ó feito de que para Valente as traducións semellan ser ó mesmo tempo un coñecemento e un recoñecemento, xa que equivalen ó proceso de creación, e isto, na particular perspectiva hermenéutica do autor, é fundamentalmente un acto de coñecemento, pero tamén inclúen o apartado subsidiario da comunicación ou transmisión dos contidos descubertos.

Ler as traducións de Valente, en efecto, ten que servirnos para iniciar un percorrido pola lírica, fundamentalmente moderna, máis esixente, relevante e radical, pero ó mesmo tempo ten a utilidade de guiarnos pola propia formación literaria do autor. Neste punto, precisamente, é onde debemos facer valer unha distinción, das moitas e moi sutís ás que o autor ourensán era dado, entre os conceptos de influencia ou transmisión e confluencia. A distinción sitúase, evidentemente, na causalidade e determinismo propios da relación entre o texto de chegada e os distintos hipertextos de referencia, ou na casualidade da aproximación entre dous textos ou, por mellor dicir, dúas visións ou dous pensamentos, separados por distancias xeográficas, temporais, culturais, lingüísticas, etc. Así, en efecto, cando Valente traduce dispónse a dar constancia dunha conexión ou dunha confluencia entre o seu propio pensamento e obra e a de calquera outro autor co que, dende logo, atopa afinidades de diversa índole.

Seguindo o fío do exposto, podemos facer alusión a outra idea de Valente, como é a das tradicións literarias e culturais segundas ou ocultas.

Semella que o autor se dese conta, durante o seu proceso de lectura, de que as correspondencias entre o lido e o expresado por el mesmo se multiplican e, así, unha idea pode dar pé a ser asimilada á vez con varias correntes e con pensamentos distintos e autónomos. Dedúcese de todo isto que a conexión revelada á lectura valentiana non é necesariamente unívoca ou unidireccional, é dicir, non se orienta de xeito invariable cara a un único autor ou nunha soa dirección, senón que pode ser múltiple e simultánea. Ó mesmo tempo, é esta multiplicidade de voces ou ecos evocados a que denota a presenza dunha confluencia histórica e cultural: o pensamento e a palabra de Valente chega a unha evolución que lle permite equipararse, compararse e dialogar con tradicións alleas, esquecidas e, non menos habitualmente, consideradas non canónicas, heterodoxas, de xeito que a súa lectura, a súa creación e a súa recreación resultan na práctica en fíos soltos recollidos doutras concepcións e cos que o autor tece unha trama, unha tea, ideolóxica, conceptual e mesmo expresiva.

Por suposto, esta actitude particular materializada na tradución ten a súa base nunha tendencia xeral máis ampla que pertence á ideoloxía do autor. En efecto, tanto a súa poesía como tamén a narrativa representan o nacemento dun pensamento multívoco, a negación das diloxías ideolóxicas tradicionais como poden ser as de identidade e alteridade, si e non, masculino e feminino, etc. En boa lóxica, partindo desta relativización cultural é usual atopar unha busca de confluencias con xeitos de pensamento e expresión extremos e habitualmente considerados non propios pola cultura dominante. Na práctica, logo, sería posible dicir que a tradución en Valente representa, ademais de todo o dito, un xeito de disidencia e belixerancia ideolóxica e poética radical e extrema, que se manifesta tanto na presenza e elección de mitos, estruturas simbólicas, intertextualidades e outros motivos de interacción coma nos xéneros literarios ou as fontes. Valente é un escritor de lecturas e escritura sublimais, adopta o rexeitado, enxalza o oculto, ridiculiza o oficial e elixe o radical e extremo, aquilo que conecta unha palabra con outra palabra ou un pensamento co outro. Incluso dende un punto de vista biográfico esta concepción ten presenza no caso do escritor ourensán, que lembra a biblioteca do crego axitador Basilio Álvarez, depositada na casa familiar do neno Valente nestes termos:

Se fue al exilio, lejos, como todos los salidos de aquel tiempo difícil. Pero dejó enterrado, acaso sin saberlo, el hilo que iba a seguir haciendo posible la memoria (Valente 1997: 226).

Literariamente, a idea tamén está teorizada en múltiples ocasións. Algo así expresa o autor en variados ensaios, como o relativo ó pensamento místico “Sobre el lenguaje de los místicos: convergencia y transmisión”, de *Variaciones sobre el pájaro y la red* (1991), ou en “Lorca y el caballero solo”,

de *Las palabras de la tribu*, no que dá conta do substrato mítico que insire a Lorca nunha tradición literaria e mítica:

Como el pez emblemáticamente inserto en el círculo lunar (...) la palabra poética de Federico García Lorca parece quedar toda ella inscrita en la órbita de lo mítico. Es difícil dar un paso por la obra de Lorca sin sentir la gravitación del ritual, del símbolo, de las señales que remiten desde el espacio recién aparecido o recién creado al espacio primordial o al origen, donde mito e historia se unifican. De ahí que la poesía de Lorca, tan popular en parte, sea a la vez tan secreta y siendo tan nacional (...) sea al tiempo tan universal, no por la fronda, sino por la raíz oculta” (Valente 1994: 104)

Segundo explicita o autor en “Sobre la unidad de la palabra escindida”, de *La experiencia abisal* (2004), a lectura esixe unha participación insubmisiva, un afastamento obxectivo respecto do texto lido, mentres que a escritura precisa dun afastamento que orixine un espazo para a xeración ou aparición da palabra³; a tradución versionadora, proceso híbrido para Valente, combina ambos movementos: dá lugar a un espazo baleiro no que se ha de presentar o *logos* na forma dunha palabra preexistente, latente, investida dunha nova forma externa.

O seguimento das súas traducións serve, entón, para dar conta da tradición oculta ou da vinculación pola raizame que o autor atopa en todos os textos e autores versionados. Non teñen estes por obxecto o de realizar unha demostración de nada, de servir de exemplo, senón que buscan dar constancia dunha tradición na que o mesmo autor se insire.

Centrándonos no aspecto práctico das traducións, teremos que cinguirnos en boa medida ó volume, xa mencionado, *Cuaderno de versiones*, no que Valente sistematiza o seu traballo de versionador, dándolle unha entidade diferenciada da que é a apropiación propiamente dita, posto que prescinde do xogo intertextual e dá a coñecer a procedencia dos textos, acompañándoos, incluso, en ocasións, de comentarios e consideracións sobre os autores elixidos, as súas obras ou mesmo o sentido e a orixe das traducións, como ocorre nos casos de Gerard Manley Hopkins, Dylan Thomas, Eugenio Montale, Constantino Cavafis, Paul Celan, Benjamin Péret, Edmond Jabès, Günter Kunert ou Ludwig Hohl.

---

³O ourensán concibe a creación poética como un proceso mítico e místico que explica relacionándoo coa tradición cabalística, que refire o primeiro paso da creación —*Tsimsum*— como unha retirada, repregamento ou retracción da omnipresencia divina para facilitar a aparición dun espazo baleiro no que poder dar cabida á futura creación.

Cuaderno de versiones é, logo, un poemario que representa a recompilación total da actividade tradutora de José Ángel Valente —exceptuando a novela de Albert Camus *L'Étranger* e as versións incluídas como textos propios nos poemarios, ás que xa fixemos referencia—, que ata anteriormente só se coñecía de xeito parcial e disperso. Unha simple ollada ó conxunto revela que o labor de tradución de Valente non é unha cuestión anecdótica, senón unha opción tan continuada, seria, estruturada e sistemática como útil e significativa á hora de coñecer a propia estética poética do escritor. Neste sentido, pódese dicir tamén que culmina e redondea a súa obra literaria, presentando unha das súas facetas menos coñecidas e públicas.

A estrutura externa do volume consta de catro apartados. Os dous primeiros agrupan, respectivamente, as traducións feitas ó castelán e ó galego —cuantitativamente máis importantes as primeiras. A terceira é un interesante apéndice, “Traducción de traducción”, que contén comentarios de Valente e textos traducidos doutras traducións anteriores, é dicir, non realizadas directamente sobre o orixinal. A última, “Notas del traductor y procedencia de los textos”, representa o apartado ecdótico da edición, no que Valente aclara a localización dos textos, anota algúns detalles necesarios para a comprensión dos mesmos e ordena cronoloxicamente os escritos en función da súa data de publicación; todos estes datos, como é lóxico, son imprescindibles para facer un seguimento diacrónico do labor de Valente como tradutor. E, xa que logo, a pesar do aparato crítico que o acompaña, o volume pódese considerar plenamente unha obra de creación.

Respecto do valor da obra como tradución, non cabía esperar menos da agudeza e sentido estético de Valente que unha rigorosa selección de poetas e de poemas, que se poden situar, os primeiros, entre os máis significativos non soamente das súas respectivas literaturas, senón tamén da cultura contemporánea, e os segundos entre os máis prototípicos de cada un dos autores. Así, atopamos textos de poetas anglófonos dende o barroco ata a contemporaneidade, como John Donne, John Keats, Gerard Manley Hopkins, Dylan Thomas ou Robert Duncan. Entre os italianos inclúese a Eugenio Montale, unha constante referencia cultural e literaria de Valente, sobre o que falaremos máis amplamente. De xeito moi semellante, sobre todo no relativo á reflexión sobre a Historia, inclúese ó grego Constantino Cavafis, de quen existe un maior número de traducións. Máis abundantes son os autores francófonos, como os surrealistas Louis Aragon e Benjamin Péret, o pensador nihilista Émile M. Cioran, ou outros máis próximos biograficamente a Valente, como os xudeus Edmond Jabès e Marcel Cohen. Tamén entre os escritores de fala xermana ten Valente querencias especiais; así ocorre co romántico Friedrich Hölderlin, unha das constantes referencias poéticas do autor, o seu contemporáneo Günter Kunert, o suízo alemán Ludwig Hohl, que Valente reivindicou como poeta do exilio, e novamente outro xudeu, Paul Celan. Á parte da constante presenza de escritores hebreos en diversas linguas, a atracción valentiana polo

mundo semita maniféstase tamén na tradución dun poema de Yehuda Amichai. Finalmente, como mostra do emprego da tradución como arma de compromiso político e social, como ocorría tamén no caso de Gunter Künert, Valente traduciu un par de textos do poeta vietnamita Che-Lan-Vien.

A heteroxeneidade lingüística e cultural de todos eles complementábase coa máxima calidade e esixencia das súas respectivas obras poéticas e, neste sentido, o lector español pode achegarse a eles con todas as garantías que ofrece o feito de que sexa un grande poeta o que seleccione os autores e os poemas, e incluso quen realice as traducións.

As versións dannos a coñecer a un Valente totalmente inmerso nunha tradición occidental —incluso oriental nalgún caso— moi específica e significativa dos seus propios intereses. A importancia do volume pode valorarse en moi diversas medidas, como pode ser a máis intrínseca do achegamento á actividade de tradutor ou versionador de Valente, pero tamén na posibilidade que ofrece para os lectores de aproximarse a unha parte selecta da obra dun bo número de poetas de diversas culturas e expresións lingüísticas, que na súa maior parte non foran traducidos antes ó castelán ou ó galego. Tamén, e sobre todo para os lectores máis especializados de Valente, o libro é unha materialización dunha parte fundamental da súa concepción estética, que se refire ó papel da historia literaria na configuración da súa propia obra poética, ou, se se prefire, ó sentido profundo da obra literaria como unha continuación de fíos poéticos históricos ocultos.

Neste libro, pois, preséntase como en poucos ó Valente lector que coñece cando le e recoñece cando escribe, e debe ser interpretado nas múltiples interseccións posibles que se forman ó entrecruzarse a coordenada temporal con diversas coordenadas lingüísticas e culturais. É a perspectiva diacrónica a que lles outorga ás traducións de Valente un sentido como obra de indagación no poético universal, e tamén como unha parte do todo poético valentino, xa que é a que marca a continuidade dos fíos perdidos ó longo da historia e das linguas e que desembocan na poesía de José Ángel Valente. Pódese dicir, xa que logo, que as traducións valentianas posúen unha neta e evidente unidade de sentido que depende de múltiples factores e que resulta paradoxalmente enfrontada coa multiplicidade de procedencias, linguas e épocas dos autores traducidos.

Recoñécese nelas, en primeiro lugar, unha unidade ou continuidade temática, evidenciada tanto entre elas como respecto da propia lírica valentiana, xa que os diversos temas reproducen a característica heteroxeneidade da produción literaria do ourensán, que abarca dende o metafísico e filosófico ata o crítico social; non cabe dúbida, pois, de que Valente seleccionou autores cunha tendencia temática afín á súa propia. Así, pódense ler as reflexións metafísicas e ascéticas de John Donne, Gerard Manley Hopkins e Eugenio Montale; o pensamento sobre o paso do tempo, en clave romántica, de John Keats ou Hölderlin; o cripticismo místico e kabalístico de Robert Duncan; a relación entre o poeta e os poderes da Historia en Cavafis; a Historia mesma

como tema poético en clave crítica no caso de Che-Lan Vien ou Benjamin Péret; a transcendencia mística da materia, o baleiro, a palabra e a linguaxe en Celan e Jabès; a paixón amorosa e erótica do corpo como forma de supervivencia, en grande número deles, etc.

Tamén é indiscutible no libro a unidade de intención, xa que os textos materializan unha reflexión arredor da natureza e o papel da poesía como mecanismo de busca de coñecemento, poesía hermenéutica ou, como o propio autor propoñía respecto da obra de Miguel de Unamuno e de Luis Cernuda, poesía de pensamento. Neste sentido, pódese dicir de case todos os textos que son poemas baseados nunha indagación cognoscitiva de múltiples obxectos poéticos que procuran transcender a continxencia particular de cada un, e mesmo que a metapoésía resulta ser un dos temas dominantes entre eles.

Finalmente, é preciso falar dunha unidade de actitude nas traducións, dada pola particular postura dos autores —de Valente e ó tempo dos autores traducidos e recompilados por el— fronte á súa propia época e á nosa; os seus poemas son, neste sentido, exemplos dunha tradición da ruptura que pretende ir máis alá do cotián, o histórico e o persoal, porque na concepción das súas particulares ordes poéticas, o papel da poesía debe ser o de superar a circunstancialidade do histórico, o social ou calquera outro elemento acondicionador do poético, e o seu único compromiso real é o que se establece coa poesía mesma. Son exemplos de poesía que perduran no esquecido e no anulado polo tempo e a forma de poder humano que actúa sobre este, a Historia, porque a poesía é, como explica Valente no ensaio “Donde habite el olvido”, dedicado a Luis Cernuda, de *La experiencia abisal*, unha construción feita sobre a memoria ou, máis precisamente, sobre o esquecemento, sobre aquilo que quedou obviado co paso do tempo pero que, xustamente, é o que sobreviviu á deformación do poder, dos poderes:

Si la materia del canto es la memoria, si incumbe al poeta el poder de recordar, si «la poesía recuerda lo que los pueblos, las naciones y los dioses no recuerdan», acaso nadie haya entrado tan adentro, en lo moderno nuestro, tan adentro, digo, en el espesor o la espesura de la experiencia poética como el escritor que aquí conmemoramos (Valente 2004: 125).

Pero tamén representan o que de insumiso hai nun acto de creación poético, posto que poesía e poder son termos opostos, a lírica nace fóra dos muros da *polis*, fóra da muralla, no territorio da estranxeiría, como lemos en “Poesía y exilio”, do mesmo libro de ensaios:

El acto creador supone un movimiento exílico, una retracción, una distancia y, en la praxis humana, una retirada de los honores y, ciertamente, del territorio impuro del poder (Valente 2004: 114).

Así, os elixidos son textos radicalmente marxinais, rescatados e rescatables en todo momento e lugar contra as insidias do imposto e do poder. Pero aínda sería posible referirnos a outro mecanismo radical e esencial da concepción poética valentiana, manifestado tamén, de xeito paradigmático, a través das súas traducións. Referímonos á concepción fragmentaria da obra de arte. Segundo Octavio Paz, no seu ensaio “Los signos en rotación”, a orixe da creación fragmentaria na literatura occidental deberíase ó cambio de percepción sobre o universo que é propio da Idade Moderna: pasa de ser considerado un ritmo cíclico, coherente, a ser entendido como unha dispersión ou disgregación de partículas, de xeito que deixa de ser pensable excepto como ausencia ou colección de fragmentos heteroxéneos, ó igual que lle ocorre ó suxeito, parte dese universo. Deste xeito, a escritura, como froito e resultado dunha necesidade cognoscitiva, móvese na busca dun significado efusivo, o poema é un espazo baleiro pero cargado de inminencia (cfr. Paz, 1995: 20).

De dita perspectiva fragmentaria e moderna participa Valente, que tende a combinar dous xeitos de empregar o fragmento: a suma de partes minúsculas, buscando un todo que está en parte nesa suma, da que o produto non será máis que outro fragmento posible que seguirá sumándose e fundíndose cara á totalidade, no que podería ser a representación simbólica da imparable disolución-combinación-fragmentación da materia. O segundo tipo de fragmento valentiano, que evita a dispersión anterior, céntrase na unidade, nunha unidade ou nunha parte do todo, que tampouco acada en plenitude. Son, pois, dúas formas de avanzar cara á totalidade inalcanzable, con saltos de fragmento en fragmento, avanzando, ou por concentración e profundamento na unidade dun fragmento, retrotraéndose á orixe do mesmo. Así, a certeza de que a comprensión ou intuición do sentido do todo poético só se pode acadar a través das partes que conforman ese todo, a xeito de fitos que, por suma e profundización, permiten un certo avance, convértese en eixo central do seu pensamento poético, como tamén da concreción práctica do mesmo e, dende logo, da selección das súas afinidades artísticas e literarias, que poden ter que ver tanto coa filosofía fragmentada, concisa pero preñada ou grávida de sentidos, de Gracián, Nietzsche ou Cioran, como coas manifestacións plásticas dos *Toko no ma*⁴ da pintura xaponesa ou occidentais contemporáneas, como é o caso de Tápies, por pór dous exemplos extremos.

Non cabe dúbida de que o labor de tradución leva aparelado, intrinsecamente, un fundamento fragmentario, tanto no que se refire á elección de autores —un certo número de entre moitos— e de obras —elixindo poemas que representan, nalgunha medida a totalidade da obra de orixe— así como na

---

⁴Cfr. “Pabellón del vacío”, de *La experiencia abisal*. Os *Toko no ma* son pinturas de flores exentas que ocupan unha esquina do lenzo que, por outra banda, permanece en branco, e que representan conceptualmente o baleiro. O mecanismo pictórico tamén é empregado polo autor no relato “Segunda variación en lo oblicuo” de *El fin de la edad de plata seguido de Nueve enunciaciones* (1995).

concepción mesma dunha obra, *Cuaderno de versiones*, resultado da suma de fragmentos de fragmentos e que, xa que logo, e posto que posúe unha unidade e sentido, debe aludir a un todo superior que, curiosamente, non foi escrito e que tampouco é a suma dos sentidos totais da totalidade da obra de todos os autores versionados. O fragmento, a parte, resume o todo ó que pertence; dalgún xeito, cada autor dialoga cos restantes e tamén coa propia obra valentiana: *Sator arepo tenet opera rotas*, o autor contén á obra, a obra ó autor, segundo o palíndromo repetidamente empregado por Valente.

En definitiva, a experiencia da tradución en José Ángel Valente revela a súa concepción poética e ideolóxica, fundamental nun autor que concibe a unidade esencial do pensamento e a poesía como fundamento do ser dun e da outra. É ben probable que este intento que representa a tradución non persiga tanto, xa que logo, a definición e versión das palabras ditas e expresas coma a intuición, no autor-versionador e no lector, daquelas indicibles ou que quedaron ser manifestadas, pero que laten como unha corrente continua no dito, animais invisibles no visible, trazos de obxectos reflectidos outrora no fondo dun espello, pegadas derradeiras nas que se afirman consciencias tamén derradeiras e extremas permanecendo no que de permanente hai na poesía: “«Hay, en el espacio inexplorado, un libro, con mil caminos atiborrados de signos, que, aspirado por el vacío, seguirá rodando anárquicamente hasta el fin de los tiempos»», añadió el sabio” (Edmond Jabès, “Fragmentos”, Valente, 2001: 351).

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- GENETTE, G. 1989. *Palimpsestos. La escritura en segundo grado*. Madrid: Taurus. Serie Teoría y Crítica Literaria.
- MÉNDEZ, J. 1999. “Siempre he querido estar solo”, entrevista con José Ángel Valente. En *Residencia. Boletín de la Asociación de Amigos de la Residencia de Estudiantes*, nº 8, junio de 1999, p. 3-5.
- PARDO, J. L. 1999. José Ángel Valente: lo fácil y lo arduo”. En *Residencia. Boletín de la Asociación de Amigos de la Residencia de Estudiantes*, nº 8, junio de 1999, p. 34.
- PAZ, O. 1995. *Los signos en rotación*. Barcelona: Ediciones Altaya.
- STRIEN, P. 1994. “José Ángel Valente y la cortedad del traducir”. En RODRÍGUEZ FER (ed.) *Material Valente*. Gijón: Ediciones Júcar, 1994, p. 145-154.
- RODRÍGUEZ FER, C. 2001. “Introducción”. En VALENTE, J. Á. (2001).
- VALENTE, J. Á. 1954. “Versión y glosa de Eugenio Montale”. En *Índice de artes y letras*, nº 74-75, 1954, p. 31.
- _____. 1991. *Variaciones sobre el pájaro y la red / La piedra y el centro*. Barcelona: Tusquets Editores, (Marginales).

- _____ 1994. *Las palabras de la tribu*. Barcelona: Tusquets Editores, (Marginales).
- _____ 1995. *El fin de la edad de plata seguido de Nueve enunciaciones*. Barcelona: Tusquets Editores, (Marginales).
- _____ 1997. “Figura de Home en dous espellos”. En *Comunicación e sociedade. Un debate permanente*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia-Consellería de cultura e comunicación social, p. 213-230.
- _____ 2001. *Cuaderno de versiones*. Barcelona: Galaxia Gutenberg-Círculo de Lectores.
- _____ 2004. *La experiencia abisal*. Barcelona: Galaxia Gutenberg-Círculo de Lectores.